

FƏLSƏFƏ

və

sosial-siyasi
elmlər

1

2011

Transandantal Diyalektik: Gazâlî ve Kant Felsefelerinde Metafizik Eleştirisi

---

İlyas Altuner*
(Türkiye)

Giriş

Her kültürün kendisini var kılan bir düşünce anlayışı ve onunla yükselen bir medeniyeti vardır. İnsan denen varlığın kendini anlaması ve anlamlandırması, bir düşünüş biçimi etrafında örülür ve bu düşünce gücü onun hayâllerini ve gerçekliğe bakışını şekillendirir. İşte bu durum da dünya algısı dediğimiz bir yaşayış biçimi olarak onu şekillendirir ve varlığının devam etmesinde ona yardımcı olur. Bir amaca dayalı olmayan hiçbir eylem, son tahlilde kalıcı ve insanları değiştirici olamaz. Bu nedenle felsefe adına yapılan sistemli düşünüşlerle insanlığın şekillenmesi gayet doğal karşılanmalıdır.

Araştırmamızın önemi, şimdiye kadar böylesine geniş çaplı bir benzerliğe vurgu yapılmasına karşın henüz elimizde bu konuya ilişkin büyük çapta bir çalışmanın yoksunluğundan ileri geliyor. Her ne kadar M. Amin Abdullah'ın [1] ve A. Muhammed Felâhî'nin [4] bu konu hakkında yapılmış çalışmaları anılacak olsa da, bu çalışmaların ilki etik konusunu ele alması açısından bizim konumuza biraz uzak ve ikincisi ise akıl eleştirisi bağlamında olsa bile ele alış biçimi ve verilen bilgiler açısından eksik kalmaktadır. Ayrıca Türkçe yazılı kaynaklarda böyle bir çalışmanın yalnızca bir kitap bölümünde sınırlı şekilde ele alınmış olması [11] bir yana bırakılırsa, dilimizde Gazâlî ve Kant felsefeleri arasında hep anlatılan ama hiç yazıya dökülmeyen

---

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

bir araşdırma alanı olmuşdur.

Bu çalışma bir yandan Doğu ve diğər yandan Batı kültürünün bir konuya yaklaşımını ve o yaklaşımların ne denli farklı oluşunu gösterecektir. Ancak ne kadar farklı olursa olsun, ortada duran sorun aynı ise, varılacak nokta da kısmen aynıdır. Ancak bakış açıları her iki kültürdeki yaşam biçiminin farklılığından dolayı ayrı olacaktır. Gazâlî'nin metafizik eleştirisi dini duyguları ön plana çıkaran bir anlayışla, yabancı kültürden alınan düşünme biçiminin asıl kültüre uygulanmasından doğan sıkıntılardan ötürü ortaya çıkan bir durumken, [6, Önsöz] Kant'ın eleştirileri felsefenin saltıklığına ve doğallığına aykırı akıl çıkarımları yapmaya karşı çıkmaktan kaynaklanır.[9, Önsöz]

Bir yanda Gazâlî ve diğər yanda Kant, her bakımdan farklı ama her bakımdan bir amaca hizmet eden iki gönüllü olarak kendi kültürel bakış açıları ve konuları gereği bu eleştiriyi yaparken sırf metafiziği eleştirmemişler, metafiziğin neden kendi alanlarına ilişkin yargıda bulunamayacağını göstermeye çalışmışlardır. Bu bakımdan biz, her iki filozofun felsefeye bakış açılarına göre metafizik eleştirilerine nasıl yaklaştığına dikkat ederek, gerek Gazâlî gerekse Kant tarafından ortaya konulan son derece çetrefilli ve son derece güç tartışmaları konu dışına çıkmadan düzenli ve sistematik bir şekilde ele almaya çalışacağız.

Transandantal Diyalektik

Kant'ın deyimiyle metafizik *sonu gelmez çekişmelerin kavga alanı* olarak nitelenir [9, A v11] ve bu alana ait söylemler bir tür çatışkılar mantığı olarak ele alınır. Konumuza adını veren *diyalektik* terimi Platon ve Hegel felsefelerindeki saltık anlamında değil de Sofistlerin kullanımındaki eristik anlamında değerlendirilir. Diyalektik burada döngüsel olarak aklın içine düştüğü yanlışlığı biçimi ve aynı zamanda bunu düzeltmek amacıyla yanlış gösterme biçimidir. Diyalektikte hem tezin hem de antitezin karşısının olanaksızlığı kanıtlanarak aklın bir tür çatışkıya düşmesi serimlenir. Aristoteles'in kullandığı anlamda diyalektik terimi, zanna dayalı öncüllerden yola çıkarak kesin bilgiyi elde etme sanatı olarak anlatılabilir. Gazâlî tarafından da kullanılan bu yöntemle felsefe eleştirisi yapmak, teolojinin doğasından ileri gelen bir durumdur. Çünkü teolojik söylemlerin kendisi felsefeye göre

kabule dayalı yani *makbûlât* içeren söylemler olması bakımından gerçek felsefe değil de tartışmaya yönelik oluşundan dolayı *cedel* diye adlandırılmıştır. Kant'ın *transandantal* sıfatını kullanmasının nedeni, onun bütün duyu algılarının dışında kullanılmasında yani içlerinde duyuma ilişkin olarak hiçbir tasarım bulunmayan arı, saf tasarımlarla ilgili olduğu içindir. Bu tasarımlar bize hiçbir deneyim tarafından verilmezler, salt aklın a priori sunduğu bilgilerdir. İnsan bu bilgileri zihinsel işlemleri yoluyla elde eder.

Diyalektik-Metafizik İlişkisi

Diyalektikle metafizik arasındaki ilişki, Sokrates ve Platon'un bilgi kuramları hakkındaki akıl yürütmeleriyle başlar. Bu akıl yürütmelerin temelinde diyalektik diye bir sanat vardır ve bu sanatla zihinsel şeyler belli kurallar dahilinde ele alınırlar. Platon kesin bilgiye, idealar dünyasına diyalektik akıl yürütmeye ulaşmaya çabalamış ve felsefenin biricik yöntemi olarak diyalektiği kurmuştur. Ancak Aristoteles diyalektiği gerçekliğe giden yolun bir aşaması saymakla birlikte, kesin bilgiye götüren yöntemi *apodeiksis* olarak nitelendirmiş, diyalektiği de bir tür sanı bilimi, *endoksa* olarak görmüştür. Öncüllerin ilk ilkelerden ya da kesin şeylerden oluştuğu kıyas formuna Aristoteles *tasımsal kanıt* ya da *apodeiktik kanıtlama* demiştir.

O da Platon gibi Sofistik ve Eristik kanıtlama biçimlerini yok sayarak kesin ve doğru bilgiye götüren bir yonteme başvurmuştur. İşte bu yöntem aynı zamanda metafizik önermelerin temelini oluşturacak biricik yöntem olacaktır. Aristoteles'in kategori öğretileri ve akıl ilkeleri hakkındaki görüşleri, mantık biliminin konusu olmanın yanı sıra varlık biliminin de konusudur, yani aklın ilkeleriyle varlığın ilkeleri bir ve aynıdır. Ancak Aristoteles metafizikte diyalektiği kullanmaz, bunun yerine kesin öncüllerden oluştuğunu varsaydığı apodeiktik yöntemi kullanır. Çünkü apodeiksis, ilkelerden, *arkheden* hareket ederek doğru bilgiye gider.[2]

Kant felsefesinde ise diyalektik yöntem kesinlikle *yanılsama mantığı* olarak ele alınır. Bunun nedeni ise, Kant'ın Sofistik ve Eristik felsefelerin yöntemi olarak diyalektiği, yani bir tür tartışmada güçlü savunmayı doğruya karşı bir karşıtlık içinde görmesidir. Bu tür bir diyalektik kendisini abartılı dilbilgisel söylemlerle haklı gösteren ve karşı tarafı yenerek kendisini doğ-

rulamak isteyen *sanat* olarak karşımıza çıkar. Oysa Kant'a göre böyle bir durum, gerçekliğin doğasına tümüyle aykırılık içindedir ve *yanılgılar mantığı* olmaya mahkumdur.

Peripatetik felsefe anlayışı İslam dünyasında da kendisine taraftar bulmuş ve sonuç olarak Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi büyük filozoflar yetiştirmiştir. Felsefe İslam dünyasına girer girmez din ile arasında şiddetli bir gerilim meydana gelmiş, bu gerilim kendisini felsefe eleştirisinin baskın çıkmasıyla birlikte dinden tarafa bir sükûnete bırakmıştır.[7, s.2] Bilimlerin anası ve kraliçesi olan metafiziğe karşı derin bir soruşturma başlamış ve bu soruşturmanın sonunda felsefenin biricik gerçeklik olduğu savı büyük çaplı bir eleştiriye tabi tutulmuştur.

Gazâlî ve Metafiziğin Kesinsizliği

Gazâlî tarafına geldiğimizde, bu tartışma mantığının teologlar tarafından sıkça kullanıldığına şahit oluruz. Zira teolojinin en temel görevi kendi kutsal metinlerinde geçen söylemlerin doğruluğunu her kesime inandırmaktır. Öyleyse bu tür inandırma eğilimi, içinde bir doğrulama ve çürütme mantığını da barındıracaktır.

Meşşâî felsefenin temel iddiası, varlık alanına ilişkin soruşturmanın gerçekliği ele alan üç yöntem yani *sofistik*, *diyalektik* ve *apodeiktik* yöntemlerle yapılabileceğidir. Metafiziğin ilk ilkeleri verirken temele koyduğu mantıksal örgü, gerçekliğin yalnızca kesin öncüllerden kurulu apodeiktik yani burhanî akıl yürütmeler ile elde edilebileceği biçimindedir.[3, s.131-132] Metafiziğin ilkeler bilimi oluşunun Gazâlî ve diğer kelim bilgileri tarafından yadsınması, metafiziğin salt aklın ilkeleriyle ilahiyat alanına ait söylemde bulunmaya kalkışmasından dolayıdır. Çünkü metafizikçiler, gerçekliği salt aklın verileriyle kavrayabileceklerini öne sürmüşler, bu anlamda *burhanî* yöntemi kullanarak bütün bir varlığı anlamada tek geçerli yolun mantıktaki *apodeiktik kıyaslar* olduğunu öne sürmüşlerdir.

Gazâlî'nin yaptığı şey, bu filozofların biricik yöntem olarak gördükleri burhana ilişkin tutumlarını ilahiyat alanında sürdürmemelerini göstermek için birtakım soruşturmada bulunmaktır. [6, II. mukaddime] Gazâlî transandantal alana ilişkin bilgileri elde etmede metafizikçilerin kullandığı yontem-

min pek tutarlı olmadığını, metafizikçilerin bizzat kendilerinden örnek vereyerek çürütmeye çalışır. Gazâlî'nin iddiası, felsefecilerin metafizik konusunda apodeiktik yönteme başvurmadıkları, daha doğrusu bu işi uygulayamadıklarıdır. Zira apodeiktik yöntemde bir orta terimin bulunması zorunlu iken metafizikçiler bunu yapmamışlardır. Örneğin Tanrının bilgisinin zorunlu oluşunu belirten bir orta terim bulunmamakta ve filozofların söylemleri kendi kendilerini yalanlamaktadır. [5, Bölüm 2, s. 7.] Bunun yanı sıra *ruh* ve *özgürlük* konuları da metafiziğin temel konuları arasında yer alır. Gazâlî'ye göre filozoflar insan aklının gücünün yetmeyeceği bir alan olarak nitelediği metafizik hakkında filozofların öne sürdükleri görüşler çoğu durumda yanlıştır. Çünkü metafiziğe ait bilgileri ancak metafizik alana hâkim olan bir şey verebilir ki, o da Tanrının kelimidir. Meşşâilerin kullandıkları apodeiktik yöntem ancak görünen varlıklar arasında yani tabiat bilimlerinin konusuna dâhil olan varlıklar arasında genel geçer bir hüküm verebilir. Oysa fizik ötesinin bilinmesi görünen varlıklara ilişkin kıyasın bu alana uygulanmasıyla bilinemez.

Gazâlî, metafizikçileri mantığın kavramlarını gerçek varlıklar olarak düşünme konusunda eleştirmektedir. Çünkü Aristoteles düşüncesine göre var olmak belli bir açıdan bireyleşmek yani töz olmaktır. Töz ise mantıktaki ilk kategori olarak kendisini kavramla özdeşleştirmeyi mümkün kılar. Buna göre metafizikçiler kavramların gerçekliğini savunmakla metafiziğe ait birtakım söylemlerinde, özellikle Tanrı hakkındaki konuşmalarında yanılmışlardır. Örneğin imkânın gerçek varlığı varsa imkânsızlığın da varlığı olması gerekir ki, hiçbir imkânsızlık gerçek bir varlığa karşılık gelemez. Aşkınsal alan hakkında aklın yönetiminde bir öngörüye sahip olmak ve bunu gerçekliğin kendisi olarak göstermek Gazâlî'ye göre saçmadır. [6, 17. Mesele] Onun eleştirilerinin en temel amaçlarının başında gelen şey ise, metafizikçilerin Tanrının bildirdiği ilahi yasaları açıklarken kendi akıllarına güvenerek ilahiyat alanını kuşkularla doldurmalarıdır. Filozofların görüşleri vahyin bildirdiği hakikati gizleyerek kendi kuşkulu görüşleriyle insanları kandırdığını öne süren Gazâlî, salt aklın sınırları dâhilinde ilahiyat alanında konuşulamayacağını belirtmektedir. Özellikle Tanrının varlığı ve bilgisi, evrenin ezeliyeti ve dirilme konuları, Gazâlî'nin filozofları tam anlamıyla yanılgıda gördüğü konulardır.

Kant'ın Eleştirel Felsefesinde Metafiziğin Konumu

Metafizik eleştirilerinin en ciddi olanı Batıda Kant tarafından yapılanıdır. Çalışmamızın temeli Kant'ın deyimi olan *transandantal diyalektik* konusu etrafında olduğu için, onun eleştirileri kapsamlı ele alınacaktır. Kant'a göre salt aklın kullanımı asıl maksadı olan *kanon* değil de maksadını aşan bir şekilde *organon* olacak biçimde ele alındığında, tartışma konusu diyalektik olur. Yani salt aklın bireşimsel olarak ele almaya çalıştığı gerçeklik alanına ait mantık alanına *transandantal analitik* adı, gerçeklikle doğrudan ilişkili olan akıl araştırmasının adyken, gerçekliği akılla kavranılamayan alana ait bireşimsel yargılarda bulunma alanı da *transandantal diyalektik* adını alır. [9, B 88–A 64] Kant, aklın sınırlarını çizmeye çalışırken, akıl ilkeleriyle hangi bilgilerin elde edilebileceğini serimlemiştir. Ona göre akılla bilinecek şeyler, deneyimle elde edilen bilgilerdir. Kant, metafiziği bir *savaş alanı* olarak görmekte ve bu alana ait yargılarımızın aklın ilkeleriyle elde edilme imkânının bulunmadığını belirtmektedir.

Kant'a göre akıl belli kategoriler dâhilinde düşünür ve bilgi elde eder. Metafizik sorunların başlıcaları olan Tanrı, ruh ve özgürlük, aklın salt kendisi yoluyla elde edilemez bir niteliktedir. Çünkü bu kavramlar aklın kendisine açık değil, hatta tamamen kapalıdır. Aklın bilme gücü kavramların fenomenlere denk düşmesiyle sınırlıdır. Kant bilgiyi a priori ve a posteriori olarak ayırdıktan sonra bir de analitik ve sentetik olarak ayırma tabi tutar. Yani bilgilerimiz birincide dolaysız ve ikincide deneyimle elde edilir ve bir şeyin bilgi olması için de özneye bir şey katması gerekir. Başka bir deyişle bilgilerimiz deneyimsel ve sentetik yargılardan oluşmalıdır.

Metafizik ilk ilkeleri verdiğini iddia etmesi nedeniyle, metafiziğin savlarının bilgi olabilmesi için hem analitik hem de a posteriori yargılardan oluşması gerekir. Ancak Kant'a göre *analitik a posteriori* bilginin imkânı yoktur. Çünkü metafiziğin iddiası zaten onu a priori olmaya zorlarken, bilgi olması için de deneyimsel olmasını zorunlu kılar. Oysa böyle bir bilgi türünün olabilmesi için aklın deneyimi aşması yani kendinde şeyi açıkça algılaması gerekir. Zira aklın algıya kapalı olan bir şey hakkında bilgi sahibi olması imkânsızdır. Kant, metafiziği aklın bir tür yanılsaması olarak görür-

ken, yine de aklın metafizik olanı düşünmekten kesilemeyeceğini öne sürer.¹ [9, B 307-308] Aklın antinomileri olarak bilinen bu durum karşısında metafiziğin olgusal olanın ötesinde bir kendinde varlık alanıyla kurduğu bağıntı, böylece yanılısma olmaktan öte geçemeyecektir. Kant bunu kendi eleştirilerine temel olan şu meşhur önermeden yola çıkarak ileri sürmüştür: “Görüsüz kavramlar boş, kavramsız görüler kördürler.” [9, A 51/B 75] Bunun da temel dayanağı, aklın a priori kategorilerinin yanında duyumların da a priori kategorilerinin olduğudur. Duyumların a priori kategorileri olan uzay ve zaman, insan aklını sınırlandırırken, aklın transandantal alanla olan ilişkisini kurduğu sırada boş idelerle uğraşmış olacağını göstermektedir. [9, Aşkınsal Estetik konusu]

Yanılgı mantığı olarak görülen diyalektik, Kant’a göre olası bir şeyi değil olmayan bir şeyi öne sürmekten başka bir şey yapmamaktadır. Diyalektik çözümlenmeler, bizi gerçekliğin bilgisine değil sanısına götürür. Her metafizik önerme özünde bir mutlaklık taşıdığından, metafizik biliminin de kendisini mutlak olarak ilan etmesi gayet doğaldır. Ancak metafizik bu amaçla akıl yoluyla ulaşmaktan başka bir girişim içinde bulunamaz. Oysa aklın kendisi, gerçekleri duyu deneyimleri ya da algılarının kendisine dikte ettiği kadarıyla anlayabilir. [9, B 67] Eğer akıl kendinde şey dediği varlığın özünü kavramış olsaydı, deneyim konusuna girmeyen Tanrı, ruh gibi ideleri dolaysızca kavrardı. Ama Kant’a göre böyle bir kavrayış sanıdan başka bir şey olmadığı gibi, bu sanı metafizikçiye yalnızca sürükler.

Kant, metafiziği eleştirirken onu bütünüyle asılsız ve boş şey olarak görmez, aksine metafizik Kant için de önemli bir alandır. Kant’ın yaptığı şey, ontolojik metafiziğin yerini epistemolojik metafiziğin alması için uğraştırır. Metafizikten ontolojinin ve mantığın yanıltıcı yargıları temizlenirse, metafizik de mantık da epistemolojiye kendisini bırakacaktır. Kant’ın söz konusu metafiziği temizleme çabalarının sonucu ahlak metafiziğinin kapısını

---

¹ Kant diyalektiğin yanılısma olduğundan şu şekilde bahseder: “Diyalektiği bir *yanılısma mantığı* olarak gösterdik. Bu onun bir olasılık öğretisi olduğu anlamına gelmez, çünkü olasılık yetersiz bir şekilde bilinen gerçekliktir ki, bilgisi *yetersiz* olmasına karşın *aldatıcı* değildir, dolayısıyla mantığın analitik kısmından ayrılmamalıdır. *Görüngü* ve *yanılısma* da aynı olarak görülmemelidir.” [9, B 350]

aralamasına yardımcı olmuştur. Kant, Tanrı ve ruhun ölümsüzlüğü konularında özgür iradenin determinist doğa yasalarından ayrı olarak var olduğunu yani böyle bir idenin insanın seçme gücüne dayalı olarak gerçek olduğunu söyler. Bu durum, Kant'ın en yüksek iyi kavramına ulaşmasını ve ardından da bu özgürlüğü ve akabinde gelen mutluluğu sağlayacak olan biricik varlığı yani Tanrıyı kabul etmesini sağlayacaktır. [8]

Kaynakça

1. Abdullah, M. Amin, *The Idea of Universality of Ethical Norms in Ghazali and Kant*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
2. Delice, Engin, *Aristoteles Felsefesinde Tasımsal Tanıt ve Diyalektik İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
3. Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1990.
4. Felâhî, A. Muhammed, *Nakdu'l-Akl beyne'l-Gazâlî ve Kant*, Beyrut: El-Muessesetu'l-Câmiyye, 2003.
5. Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, thk. Süleymân Dünyâ, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1961.
6. Gazâlî, *Tehâfutu'l-Felâsife*, thk. Süleymân Dünyâ, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1972.
7. Hourani, George F., "Introduction" to Averroes' *On the Harmony of Religion and Philosophy*, trans. & ed. George F. Hourani, London: Luzac & Company, 1976.
8. Kant, Immanuel, *Critique of Practical Reason*, trans. Thomas K. Abbott, London: Longmans & Green, 1889.
9. Kant, Immanuel, *Critique of Pure Reason*, trans. Norman Kemp Smith, New York: Random House, 1948.
10. Kant, Immanuel, *Groundwork for the Metaphysics of Morals*, trans. Allen W. Wood, New Haven & London: Yale University Press, 2002.
11. Yaran, Cafer Sadık, "Din Felsefesi Yapmanın Dört Farklı Yolu", *Çağdaş ve Klasik Metinlerle Din Felsefesi*, haz. Cafer Sadık Yaran, Samsun: Etüt Yayınları, 1997.

Ilyas Altuner

Transcendental Dialectic: Critique of Metaphysics in the Philosophy of Ghazzali and Kant (summary)

Our study aims to deal with different and similar conditions between

Ghazzali and Kant, as characters at whom can show two different thinking form and two different cultural structure in their thoughts, in the context of the same subject. The article investigates the stages of these two thinkers approaches to the topic of *transcendental dialectic* and tries to display that *why* and *how* two different cultural worlds incline to this subject.

Keywords: Ghazzali, Kant, transcendental dialectic, metaphysics, critical philosophy.

Ильяс Алтунер

**Трансцендентальная диалектика:
критика метафизики в философии ал-Газали и Канта
(резюме)**

В статье в контексте одной темы исследуются сходные и отличительные черты философии ал-Газали и Канта как личностей, воплотивших в своих системах различные формы культуры и мышления. Автор анализирует этапы реализации подходов обоих философов к теме трансцендентальной диалектики, показывая мотивы, побудившие обратиться представителей двух разных культурных миров к данной теме.

Ключевые слова: ал-Газали, Кант, трансцендентальная диалектика, метафизика, критическая философия.

Ilyas Altuner

**Transendental dialektika:
Qəzali və Kant fəlsəfəsində metafizikanın tənqidi
(xülasə)**

Məqalə iki fərqli təfəkkür formasını və iki fərqli mədəni strukturu öz düşüncə sistemlərində təcəssüm etdirən şəxsiyyətlər olaraq Qəzali və Kant arasındakı bənzər və fərqli cəhətləri eyni mövzu kontekstində tədqiq edir. Müəllif hər iki filosofun *transendental dialektika* mövzusunə yanaşmasının hansı mərhələlərdən keçərək reallaşdığını araşdırır və iki mədəniyyət dünyasının bu mövzuya hansı motivlərin təsiri ilə yönəldiyini göstərməyə çalışır.

Açar sözlər: Qəzali, Kant, transendental dialektika, metafizika, tənqidi fəlsəfə.